

МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ТОМ • 1

ЗАГАЛЬНА МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

За редакцією професора, доктора медичних наук Г. Я. Пилягіної

NK
PUBLISHERS

Вінниця
НОВА КНИГА
2020

УДК 159.97:616.89(075.8)

М42

*Рекомендовано вченою радою НМАПО імені П. Л. Шупика
як підручник для студентів вищих медичних навчальних закладів
(протокол № 5 від 10.06.2020 р.)*

Колектив авторів:

Г. Я. Пилягіна, О. О. Хаустова, О. С. Чабан, К. В. Аймедов, Ю. О. Асєєва, О. П. Венгер, Н. О. Дзеружинська, О. В. Зубатюк, В. Д. Мішиєв, В. Ю. Омельянович, О. Г. Сиропятов, С. А. Чумак.

Рецензенти:

Напрєско Олександр Костянтинович, доктор медичних наук, професор, Національний медичний університет імені О. О. Богомольця, завідувач кафедри психіатрії та наркології.
Гринєвич Євгенія Геннадійовна, доктор медичних наук, професор, Національна медична академія імені П. Л. Шупика, професор кафедри загальної, дитячої та судової психіатрії і наркології.

Медична психологія : в 2-х т. Т. 1. Загальна медична психологія / [Г. Я. Пилягіна, О. О. Хаустова, О. С. Чабан та ін.] ; за ред. Г. Я. Пилягіної. – Вінниця : Нова Книга, 2020. – 288 с.

ISBN 978-966-382-850-3

Підручник “Медична психологія” складається з двох томів. У 1-му томі підручника висвітлені основні розділи загальної медичної психології. В ньому представлені розділи, які присвячені основним питанням щодо предмету та завдання медичної психології, короткого історичного нарису її розвитку, психічної діяльності та психічним процесам, нейропсихології, психології особистості й поведінки, віковій психології, видам і методам дослідження та медико-психологічної допомоги.

Даний підручник відповідає навчальним планам та програмам з медичної психології додипломного та післядипломного рівнів освіти та надає можливість набути знання впродовж навчання за цією спеціальністю.

Призначений для студентів медичних вищих навчальних закладів, інтернатури, магістратури та спеціалізації з медичної психології, а також для безперервного професійного навчання в межах післядипломної освіти.

УДК 159.97:616.89(075.8)

ISBN 978-966-382-850-3

© Колектив авторів, 2020

© Нова Книга, 2020

Зміст

Колектив авторів	6
Передмова	7
1. Медична психологія, її предмет та завдання. Організація медико-психологічної допомоги населенню	8
1.1. Предмет та завдання загальної та медичної психології. Роль психології у професійній діяльності медика (О. С. Чабан, О. О. Хаустова)	8
1.2. Основи організації медико-психологічної допомоги та сучасний стан медико-психологічної служби в Україні (Г. Я. Пилягіна)	10
2. Короткий історичний нарис розвитку медичної психології (О. С. Чабан, О. О. Хаустова, Г. Я. Пилягіна)	17
3. Психічна діяльність та психічні процеси	24
3.1. Загальна характеристика психічної діяльності (Г. Я. Пилягіна)	24
3.1.1. <i>Поняття психіки, її функцій, психічної діяльності та її явищ</i>	24
3.1.2. <i>Процес психічної діяльності. Вищі психічні функції</i>	26
3.1.3. <i>Загальна характеристика психофізіологічної основи вищих психічних функцій. Сигнальні системи ЦНС</i>	29
3.2. Окремі психічні процеси психічної діяльності (вищі психічні функції)	33
3.2.1. <i>Відчуття</i> (Г. Я. Пилягіна)	33
3.2.2. <i>Сприйняття</i> (Г. Я. Пилягіна)	37
3.2.3. <i>Увага</i> (О. С. Чабан, О. О. Хаустова)	40
3.2.4. <i>Мислення</i> (О. С. Чабан, О. О. Хаустова)	43
3.2.5. <i>Уявлення і уява</i> (О. С. Чабан, О. О. Хаустова)	48
3.2.6. <i>Мова та мовлення</i> (Г. Я. Пилягіна)	50
3.2.7. <i>Пам'ять</i> (О. С. Чабан, О. О. Хаустова)	55
3.2.8. <i>Емоції та почуття</i> (О. С. Чабан, О. О. Хаустова)	60
3.2.9. <i>Психомоторна активність</i> (Г. Я. Пилягіна)	68
3.2.10. <i>Воля та вольова діяльність</i> (О. С. Чабан, О. О. Хаустова, Г. Я. Пилягіна) ..	74
3.2.11. <i>Інтелект</i> (О. С. Чабан, О. О. Хаустова, Г. Я. Пилягіна)	79
3.2.12. <i>Свідомість та самосвідомість</i> (О. С. Чабан, О. О. Хаустова)	83
4. Нейропсихологія (Г. Я. Пилягіна)	90
4.1. Історія розвитку та сучасна нейропсихологія	90
4.2. Понятійний апарат нейропсихології	95
4.3. Методи дослідження та діагностики порушень вищих психічних функцій у нейропсихології	98
5. Психологія особистості	106
5.1. Особистість. Структура, розвиток та здібності особистості. Я-концепція. Гармонійні і дисгармонійні особистості (К. В. Аймедов, Ю. О. Асеева)	106
5.2. Темперамент і характер (К. В. Аймедов, Ю. О. Асеева)	116
5.3. Механізми психологічного захисту особистості (Г. Я. Пилягіна, С. А. Чумак) ..	124

6. Психологія поведінки та соціальної активності	133
6.1. Поведінка: її чинники, елементи та наукові напрямки її вивчення (Г. Я. Пилягіна)	133
6.2. Особистісна та соціальна активність і соціальна діяльність (Г. Я. Пилягіна) ..	137
6.3. Поведінка в міжособистісних взаєминах (К. В. Аймедов, Ю. О. Асеева)	140
6.4. Долаюча поведінка (Г. Я. Пилягіна)	147
7. Вікова психологія	153
7.1. Загальні положення про вікову психологію (Г. Я. Пилягіна)	153
7.2. Загальна характеристика психічного розвитку і формування людини (О. П. Венгер)	155
7.3. Психологія окремих вікових періодів (О. П. Венгер)	162
7.3.1. Психологія дитинства і дорослішання	162
7.3.2. Психологія старіння	168
8. Методи дослідження в медичній психології	172
8.1. Загальні підходи у проведенні досліджень у медичній психології (Г. Я. Пилягіна)	172
8.2. Окремі методи дослідження, що застосовуються в медичній психології	176
8.2.1. Психологічна керована бесіда, психологічне, клінічне інтерв'ю (О. П. Венгер)	176
8.2.2. Анамнестичний метод дослідження (В. Д. Мішиєв, В. Ю. Омелянович) ..	183
8.2.3. Методи експериментально-психологічного дослідження (Н. О. Дзеружинська, О. Г. Сироп'ятов)	188
8.2.4. Методи дослідження психічних процесів та станів (Н. О. Дзеружинська, О. Г. Сироп'ятов)	193
8.2.5. Методи експериментально-психологічного дослідження особистості, темпераменту і характеру (В. Д. Мішиєв, В. Ю. Омелянович)	202
9. Види і методи медико-психологічної допомоги	215
9.1. Загальні уявлення про види і методи медико-психологічної допомоги (Г. Я. Пилягіна)	215
9.2. Психологічне консультування (Г. Я. Пилягіна)	217
9.3. Медико-психологічна корекція (Г. Я. Пилягіна)	221
9.4. Психотерапія. Основні форми, напрями та методи	225
9.4.1. Загальне уявлення про психотерапію. Основні етапи історії її розвитку як науки (Г. Я. Пилягіна, С. А. Чумак)	225
9.4.2. Основні фактори дії психотерапії та форми її застосування: індивідуальна, групова та сімейна (Г. Я. Пилягіна, С. А. Чумак)	229
9.4.3. Психодинамічний напрям у психотерапії: класичний психоаналіз З. Фреїда, аналітична психологія К. Г. Юнга (Г. Я. Пилягіна, О. В. Зубатюк)	235
9.4.4. Когнітивно-поведінковий напрям у психотерапії та його провідні методи (Г. Я. Пилягіна, О. В. Зубатюк)	240
9.4.5. Сугестивний напрям у психотерапії та його основні методи (Г. Я. Пилягіна, О. В. Зубатюк, С. А. Чумак)	246

9.4.6. Екзистенціально-гуманістичний напрям у психотерапії та його основні методи (Г. Я. Пилягіна, О. В. Зубатюк, С. А. Чумак).....	253
9.4.7. Напрямок тілесно-орієнтованої психотерапії (Г. Я. Пилягіна, О. В. Зубатюк).....	264
9.4.8. Напрямок арт-терапії та його основні методи (Г. Я. Пилягіна, О. В. Зубатюк).....	268

3. Психічна діяльність та психічні процеси

3.1. Загальна характеристика психічної діяльності

Г. Я. Пилягіна

3.1.1. Поняття психіки, її функцій, психічної діяльності та її явищ

Людина існує в реальності, яка постійно та мінливо змінюється завдяки такій нашій властивості, як психіка (або “психічне”).

Саме **психіка** (грец. *ψυχή* — душа, дихання + лат. суфікс — *ic*) як система явищ суб'єктивного внутрішнього світу людини і тварин, дає можливість жити й адаптуватися в оточуючій дійсності.

Психіка в житті людини як живої істоти виконує своєрідні та життєво необхідні функції: когнітивну (пізнавальну), регулятивну, мотиваційну та комунікативну.

Когнітивна функція психіки спрямована на активізацію пізнання (пізнавальних процесів) у поведінковій активності та будь-якій діяльності людини, що дає їй змогу сприймати і переробляти інформацію, осмислювати різні варіанти своїх дій та прогнозувати результати, приймати і реалізувати рішення, використовувати засвоєні знання, навички і вміння. Власне до когнітивної функції психіки відносяться пізнавальні процеси або вищі психічні функції (ВПФ).

Мотиваційна функція психіки спонукає людину до реалізації активності та її підтримання на рівні, достатньому для досягнення поставленої мети.

Регулятивна функція психіки реалізується станами оптимальної мобілізації функціональних резервів, можливостей, щоб людина могла здійснювати свою активність на необхідному рівні, спрямовувати пізнавальні процеси та вольові зусилля на досягнення поставленої мети.

Комунікативна функція психіки є основою міжособистісного спілкування і побудови відносин в процесі активності, способом організації спільної діяльності та методом пізнання людини людиною.

Волю також виділяють як окрему психічну функцію, яка полягає в здатності індивіда до свідомого управління своєю психікою і вчинками в процесі прийняття рішень для досягнення поставлених цілей. Але також волю вважають одним з найважливіших психічних процесів.

Одним із синонімів психіки, а насправді — її основним проявом, є **психічна діяльність**, до якої належать усі види психофізіологічної активності людини, що здійснюються за участю різних форм свідомості. І якщо психіка притаманна усьому тваринному світу, то лише людина має такий феномен, як свідомість — один з основних критеріїв “психічного” в цілому. Поняття

“психічна діяльність” є базовим у медичній психології, бо її функціональні або хворобливі прояви є основним об’єктом діяльності психолога.

Уся психічна діяльність людини — це сукупність пізнавальних, вольових та емоційних процесів. Таким чином, психічна діяльність охоплює весь спектр психічних явищ. Під психічними явищами мають на увазі всі усвідомлені й неусвідомлені пізнавальні процеси, психічні стани, психічні властивості особистості, а також психічні явища, пов’язані з активністю певної кількості або маси людей.

Психічні процеси — це цілісні акти психічної діяльності, які реалізуються на тлі психофізіологічної активності ЦНС, спрямовані на пізнання довколишнього та внутрішнього світу. Саме тому вони ще носять назву пізнавальних, або когнітивних. Вони мають свій об’єкт відображення і свою регуляційну функцію. До них належать: відчуття, сприйняття, увага, пам’ять, уява, мислення, мова. Також у психологічній літературі як синонім поняття “пізнавальні процеси”, притаманні лише психічній діяльності людини, використовують термін “вищі психічні функції” (ВПФ).

Іншим психічним явищем є психічні стани — своєрідне психічне явище, обумовлене загальним функціональним рівнем психічної активності людини, змістом її психічної діяльності і ставленням до цього змісту, тобто певними внутрішніми переживаннями, що залежать від особистісних особливостей та умов діяльності. Психічні стани мають визначальний вплив на перебіг діяльності людини,

бо є стійкою інтеграцією всіх її психічних проявів при певній її взаємодії з дійсністю. Психічні стани виявляються в загальній організованості психіки. Це стани: уваги, напруги, розслаблення (релаксації), установки.

Психічним явищем, котре поєднує психічні процеси та психічні стани, є емоції (емоційні стани або емоційні переживання) — складні психофізіологічні реакції людини і вищих тварин на зовнішні та внутрішні подразники, пов’язані з процесом задоволення потреб.

Психічні властивості — це точна своєрідність психічної діяльності (психічних процесів), типова для конкретного індивіда. Індивідуальна своєрідність психічної діяльності обумовлена змістом (об’єктом) діяльності і його особистісною значимістю. До таких властивостей відносять: темперамент (особливості психічної діяльності, обумовлені уродженими властивостями і типом вищої нервової діяльності) та психофізіологічні регуляційні здатності психічної діяльності людини (можливості, що виявляються у конкретних видах діяльності); почуття та емоційний тон відчуттів; характер (узагальнені способи поведінки людини, тип адаптації до середовища) та особистісні здібності; волю, ієрархію потреб і стійких мотивів поведінки; світогляд та індивідуальні ціннісні орієнтації зі стійкими відношеннями до себе та оточення. Тобто, все те, що відрізняє людину від інших як особистість і проявляється у поведінці.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке психіка?
2. Які функції психіки ви знаєте?
3. Що таке психічні процеси?
4. Що таке психічні стани?
5. Що таке психічні властивості? Їх характеристики.

3.1.2. Процес психічної діяльності. Вищі психічні функції

Психічна діяльність, як цілісна сукупність пізнавальних, вольових і емоційних процесів, котра здійснюється завдяки надскладній психофізіологічній активності ЦНС, реалізується людиною (тваринами) у зовнішній активності. Її основна мета — пристосування у навколишньому світі, яке може відбуватися як багаторівневий функціональний процес постійної переробки інформації, що надходить до головного мозку (психіки) ззовні та із внутрішнього середовища людини. Тому психічна діяльність не тільки включає умовно розподілені психічні процеси як одне з явищ психіки, але й може розглядатися як цілісний процес сукупної активності пізнавальних, вольових та емоційних компонентів, нижчих за функціональним рівнем, ніж вона в цілому. Як такий постійно діючий процес переробки зовнішньої та внутрішньої інформації, психічна діяльність має певні етапи:

- ⇒ отримання інформації та її оцінка;
- ⇒ вибір мети, якої слід досягти в результаті діяльності;
- ⇒ планування діяльності, тобто вибір засобів і методів, за допомогою яких можливе досягнення мети;
- ⇒ власне діяльність з використанням обраних засобів і методів;

⇒ оцінка отриманих результатів (ступеня досягнення мети).

Якщо результати діяльності не дають задоволення — не виконують функцію пристосування, тоді (свідомо чи ні) людина “переглядає” всі її етапи з точки зору обсягу отриманої інформації, адекватності її оцінки, правильного вибору мети тощо і перебудовує діяльність з використанням додаткових чи інших функціональних можливостей психіки.

Це є вочевидь зрозуміла процесуальна складова психічної діяльності. Але її структурна складова значно складніша, тому що в реальності ми можемо лише фіксувати її зовнішні феноменологічні прояви і не можемо власне упередметнити структурні компоненти психічної діяльності. Саме тому у психології всю психічну діяльність людини умовно прийнято розділяти на кілька окремих процесів, котрі відносяться до психічних процесів як психічного явища. Умовність такого поділу виходить з реальної єдності й неподільної цілісності психічної діяльності як епіфеноменальної активності ЦНС (насамперед, головного мозку). Її розподіл на окремі процеси потрібен ученим та практичним психологам для зручності вивчення, розуміння й опису психічних явищ, а та-

кож безпосередньої діагностичної та корекційно-відновлювальної роботи з людиною. Такий розподіл уже давно затвердився в психології і є загально-прийнятим. Традиційно в психології виділяють наступні психічні процеси: сприйняття (до яких, певною мірою, відносять або виокремлюють відчуття), увага, пам'ять, мислення, емоції й воля (включаючи рухову активність). Крім того, виділяють ще дві інтегративні, тобто об'єднуючі, психічні функції — інтелект і свідомість.

Але якщо процесуальна та структурна складові присутні у психіці як людини, так і тварин (а деякі елементи існують навіть у істот значно нижчих щаблів еволюційних філогенетичних сходів), то, безумовно, можна відокремити варіанти психічної діяльності, які притаманні лише людині. Саме для цього в психології було введено поняття “вищі психічні функції”.

Що ж саме таке ВПФ?

Вищі психічні функції (ВПФ, англ: *neurocognitive functions, neurocognitive processes*) — це окремі психічні процеси психічної, тобто пізнавальної діяльності, притаманні людині. Це складні системні утворення, форми свідомої психічної діяльності, котрі об'єднують форми та види пізнавальної активності, здійснюються на основі відповідних мотивів, регульовані цілями та особистісними настановами, програмами, такі, що підкоряються всім закономірностям психічної діяльності. До них відносять довільні та опосередковані форми мислення, мови, пам'яті, довільних рухів, процесів сприйняття (перцептивні процеси).

Поняття вищих психічних функцій було введено в науковий дискурс В. Вундтом у середині XIX століття, але в російськомовній психологічній традиції воно асоціюється насамперед з ім'ям Л. С. Виготського, котрий ввів його як одне з базових понять когнітивної психології. Хоча зараз, у зв'язку з викривленням текстів наукових робіт дослідника, стало відомо, що він наполягав на використанні виразу “вищі психологічні функції”, маючи на увазі найскладніше організовані психофізіологічні процеси. Подальший розвиток у наукових дослідженнях ВПФ, їх організації та локалізації, механізмів їх реалізації, а також діагностиці уражень мозку, при яких вони порушуються, пов'язаний з ім'ям О. Р. Лурії, учня та послідовника Л. С. Виготського.

На думку Л. С. Виготського, ВПФ є особливими “психологічними системами”, які створюються “шляхом надбудови нових утворень над старими”, а старі утворення стають супідрядними новим. Саме належність до психофізіології людини дала науковцю підставу вважати їх вищими, бо тварини також володіють деякими нижчими психофізіологічними функціями (наприклад, моторика, емоції, сприйняття, пам'ять). Але тільки у людини з'являється довільність в їх використанні (тобто вищі форми цих функцій): людина може організувати свою повсякденну розумову діяльність, керувати собою із застосуванням, наприклад, абстрактного мислення чи уяви, що майже недоступно тваринам. Таким чином, основною закономірністю еволюційного формування ВПФ є те, що вони спочатку

сформувалися на тлі взаємодії між людьми (тобто як інтерпсихологічний процес), і лише пізніше — як повністю внутрішній (інтрапсихологічний) процес. При формуванні ВПФ у ході еволюції людства відбувався процес перетворення зовнішніх засобів здійснення функції у внутрішній, психічний план. Саме так здійснилося перетворення інтерпсихологічних (міжособистісних) відносин в інтрапсихологічні (відносини з самим собою) — те, що Л. С. Виготський назвав **процесом інтеріоризації**. Тобто закономірністю формування ВПФ є те, що спочатку вони існують як форма взаємодії між людьми (як інтерпсихологічний процес) і лише пізніше — як повністю внутрішній (інтрапсихологічний) процес. Таким чином, по мірі їх формування відбувається перетворення зовнішніх засобів здійснення функції у внутрішні, психологічні (інтеріоризація).

ВПФ володіють трьома основними характеристиками: вони формуються прижиттєво під впливом соціальних факторів; вони опосередковані за своєю психологічною побудовою (переважно за допомогою мовної системи); вони довільні за способом здійснення. Тому вони мають системні якості, що характеризують ВПФ як “психологічні системи” (за визначенням Л. С. Виготського), котрі створюються шляхом надбудови нових утворень над старими зі збереженням останніх у вигляді підлеглих структур усередині нового цілого.

ВПФ формуються на основі біологічних передумов, але є соціально детермінованими психічними утвореннями, свідомими формами пси-

хічної діяльності, про що свідчать теоретико-методологічні положення загальної психології про суспільно-історичне походження психіки людини та визначальної ролі трудової діяльності у формуванні її свідомості. Тому ВПФ несуть у собі відбиток того культурно-історичного середовища, в якому розвивалася людина.

ВПФ володіють великою пластичністю, взаємозамінністю компонентів, що входять до них. Незмінними (інваріантними) у них є вихідне завдання (усвідомлена мета або програма діяльності) та кінцевий результат. Тоді як засоби, за допомогою яких реалізується дане завдання, досить варіативні. Крім того, ВПФ за своєю суттю є інструментальними: вони реалізуються з використанням різних способів та засобів (так званих “психологічних знарядь”), серед яких особливе місце займає мова. Використовуючи мову, людина опановує можливості регуляції своїх відносин із навколишнім світом, іншими людьми, власну поведінку. Діапазон спектра доступних індивідуальних способів реалізації ВПФ свідчить про ступінь розвитку особистості. У цьому контексті одним із завдань психокорекційної роботи психолога (зокрема, у нейропсихології) є розширення можливостей людини відносно розвитку арсеналу способів опосередкування власної діяльності.

Розвиток ВПФ здійснюється за певною динамікою, коли новіші й складніші функції надбудовуються над тими, що сформувалися раніше і є простішими, “вбираючи” їх у себе. Тобто пластичне перетворення ВПФ у динамічному розвитку йде шляхом перетворення розгорнутих наоч-

но-діючих форм (шляхом їх поглинання і згортання, тобто переведення до автоматизованого варіанту) у розумові дії.

Структурно-функціональна побудова ВПФ забезпечується роботою специфічних (локальних) зон мозку, але різні функції мають і загальні лан-

ки, що перетинаються на рівні певних мозкових структур.

Таким чином, розуміння функцій та явищ психіки в цілому, процесуальних і структурних складових психічної діяльності людини (її ВПФ) є базисом формування професійного мислення психолога.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке цілісність психічної діяльності?
2. Які етапи процесу психічної діяльності ви знаєте?
3. Що таке вищі психічні функції?
4. Що таке процес інтеріоризації ВПФ?
5. Перелічіть ВПФ.

3.1.3. Загальна характеристика психофізіологічної основи вищих психічних функцій. Сигнальні системи ЦНС

Мозок — це матеріальний об'єкт, і не існує ніяких психічних подій, які б не супроводжувалися фізіологічними процесами, котрі відбуваються у головному мозку. Очевидним є знання того, що будь-які природні нормальні прояви психічної діяльності, як і різноманітні психопатологічні розлади, мають цей нейробіологічний базис. Тому психофізіологічна основа ВПФ — це головний мозок людини (як їх центральний апарат) і ЦНС в цілому (здебільшого як периферичний апарат).

На сучасному етапі розвитку нейронаук домінуюче положення займає концепція **блочно-модульної функціональної організації ЦНС**, в якій виділяють три основних функціональних блоки:

1. Блок переробки сенсорної інформації, завдання якого — об-

робка інформації, що надходить від сенсорних систем (органів чуттів), про стан зовнішнього й внутрішнього середовища організму.

2. Блок аналізу та синтезу інформації, її інтеграції й координації, що необхідно для збереження сталості внутрішнього середовища і збереження цілісності організму, його існування у зовнішньому середовищі, а також прийняття відповідних рішень задля програмування, регуляції і контролю складних адаптивних форм поведінки і діяльності людини.
3. Блок організації еферентних функцій, руху і поведінки, за рахунок чого здійснюється реалізація "прийнятих" рішень шля-

хом формування відповідних програм поведження з адекватним підкріпленням вегетативної нервової активності.

В основі організації кожного із цих блоків лежать нервові клітини — нейрони. Нейрони поєднуються у нервові мережі (нейронні ансамблі) — локальні, ієрархічні, дивергентні або розподілені нейронні мережі, які інтегруються в модулі — об'єднання нейронів і їх локальних мереж у групи з подібними функціональними властивостями. Блоки складаються з безлічі модулів, відповідальних за формування образу зовнішнього середовища, аналіз і синтез інформації та організацію адаптивних актів.

Власне психофізіологічним базисом ВПФ як психічних процесів людини є **теорія їх системної динамічної локалізації**, яка ґрунтується на принципі динамічної локалізації ВПФ, що його вперше сформулював І. П. Павлов, та блочно-модульній функціональній організації ЦНС. Ця теорія припускає мультиетапну ієрархічну багаторівневу мозкову організацію як основу ВПФ. Вона стверджує, що ВПФ — це надскладні багатокомпонентні функціональні системи, що базуються на електрохімічній активності мозку та включають велику кількість ділянок нейронної активності, аферентних (доцентрових) і еферентних (відцентрових) ланок проведення нейронних імпульсів, а також мають вертикальну (кірково-підкіркову) і горизонтальну (кірково-кіркову) морфофункціональну організацію.

Згідно з принципом динамічної локалізації, ВПФ людини перебувають під впливом різних мікросис-

тем (нейронних мікроансамблів), що складаються в основні макросистеми мозку (проекційні, асоціативні, інтегративно-пускові та лімбіко-ретикулярні). Для деяких ВПФ можна виокремити морфофункціональні структури головного мозку як їх речовинний субстрат: наприклад, зони Брока чи Верніке для мови, або прецентральна звивина — для рухової активності тощо. Але для більшості ВПФ (мислення, уява, пам'ять, емоції, воля) не існує такої речовинної конкретизації. Тому кожна ВПФ пов'язана з роботою не однієї конкретної ділянки мозку ("мозкового центру") і не всього мозку як однорідного еквівалентного цілого, а є результатом системної архіскладної функціональної діяльності мозку, в якій різні мозкові структури беруть диференційовану участь. Частина ланок функціональних систем, які формують ВПФ, жорстко "закріплена" за певними ділянками мозку ("тверді ланки" системи), інші — володіють високою пластичністю ("гнучкі ланки" системи), включаються в роботу лише за певних умов і можуть замінити одну одну, що і лежить в основі механізму перебудови функціональних систем у цілому.

До вертикальної морфофункціональної організації ВПФ людини входять насамперед нейрональні системи, що модулюють активність мозку. Вони здебільшого регулюють цикл "сон — пильнування", стадії й фази сну, а також процеси уваги. До складу цієї системи входять структури різних рівнів ЦНС: ретикулярна формація середнього мозку (викликає генералізовану реакцію активації

всієї кори мозку), ядра таламуса (викликають локальну реакцію активації в проекційній до сенсорної системи зони кори, що відповідає сенсорному стимулу), нейрональні структури базальної частини переднього мозку (активують локуси кори для виконання певної діяльності, відповідно до дії сенсорних стимулів) та стріапалідарного комплексу (викликають мобілізацію ділянок кори мозку, активність яких відповідає вимогам реалізації мотивації або певної цілеспрямованої поведінки), а також асоціативні зони кори (центральна ланка регуляції селективного відбору інформації, сприйняття, уваги та свідомості).

Горизонтальна морфофункціональна організація ВПФ людини — це окремі ділянки кори головного мозку, які пов'язані з активацією окремих аналізаторів. І. П. Павлов виділяв у корі великих півкуль “ядерні зони” аналізаторів і “розсіяну периферію”, що має значно більш виражену пластичність.

Для реалізації ВПФ, виходячи з принципу їх морфофункціональної організації й динамічної локалізації, необхідно, щоб разом працювали три компоненти апарату головного мозку (три відділи аналізаторів, за І. П. Павловим):

1. Рецептори (власне кінцеві ділянки органів чуття), в яких розташовані периферичні гілочки чутливого нерва (зорового, слухового, нюхового тощо).
2. Провідні шляхи, якими передається порушення від периферії до певних нейронних центрів у відповідних ділянках головного мозку.

3. Центральна частина аналізатора — це відповідні ділянки головного мозку, у яких факт реального подразнення переробляється у відчуття як психічний процес.

У ядерних зонах аналізаторів є нейронні структури (екстерорецептори), які аналізують сигнали, що надходять із зовнішнього світу завдяки зоровому, слуховому, нюховому, смаковому й тактильному органам чуття; одночасно існують інші центральні аналізатори (інтерорецептори), які аналізують внутрішню інформацію (стан голоду, відчуття спраги, рівновагу, рух, стан внутрішніх органів тощо).

Також з фізіологічної точки зору у формуванні та реалізації ВПФ беруть участь перша і друга сигнальні системи ЦНС — вчення, яке розробив І. П. Павлов, вивчаючи особливості вищої нервової діяльності людини і тварин, для розрізнення психічної діяльності та нервової активності людини порівняно з тваринами, а також для визначення специфічних типів людей за характером функціонування ЦНС.

Сигнальні системи ЦНС — це системи безумовно-рефлекторних та умовно-рефлекторних зв'язків у ЦНС, які сигналізують про наявність зовнішніх чи внутрішніх подразників (виникнення тієї чи іншої події), що потребує перебудови наявних функціональних систем для пристосування. Це основні фізіологічні механізми психічної діяльності та нервової активності головного мозку людини і тварин.

Перша сигнальна система об'єднує сукупність нервових процесів, що виникають у корі великих півкуль го-

ловного мозку людини і тварин при безпосередньому впливі подразників зовнішнього та внутрішнього середовища на рецептори. Завдяки їй безпосередньо відтворюється об'єктивна дійсність у формі відчуттів і сприймання, тобто її анатомічною основою є аналізатори, які нервовими шляхами пов'язані з органами чуттів. Саме перша сигнальна система забезпечує предметне конкретне мислення. Вона розвинена практично у всіх тварин, тоді як друга сигнальна система присутня тільки у людини і, як вважають деякі вчені, можливо, у окремих китоподібних.

Якщо сигналізація здійснюється подразниками, які є результатом узагальнення мовних знаків (словами), то така система сигналів становить другу сигнальну систему, притаманну лише людині (за І. П. Павловим). Друга сигнальна система – це сукупність нервових процесів, що виникають у корі великого мозку як реакція на слова та позначені ними поняття, тобто вона дає можливість відобразити навколишню дійсність шляхом узагальнення абстрактних понять за допомогою слів. Анатомічною основою другої сигнальної системи є мовно-руховий, зоровий і слуховий аналізатори. У словах та словосполученнях фіксуються зв'язки між предметами і явищами, тому слова є сигналами сигналів – саме стало підставою назвати цю систему сигналів другою (вищою). Саме у зв'язку з розвитком другої сигнальної системи в людини виникли центри мови. Установлення зв'язку між мовними знаками (словесними сигналами) і подразниками органів чуттів відбувається за законами

утворення умовних рефлексів. Завдяки другій сигнальній системі людина здатна до абстрактного мислення, уяви, інтелекту, а також творчості, що, безумовно, значно розширює можливості людини до пристосування. Бо з еволюційним розвитком другої сигнальної системи з'являється новий принцип вищої нервової діяльності – узагальнення великої кількості сигналів, які надходять у головний мозок, і абстрагування ідей. Людина мислить словами, а мислення нерозривно пов'язане з її діяльністю. І саме друга сигнальна система є вищим регулятором різних форм поведінки людини в навколишньому середовищі.

У людини обидві сигнальні системи функціонують у постійній взаємодії, підпорядковуючись загальним фізіологічним законам та утворюючи єдиний механізм психічної діяльності. Друга система функціонує завдяки інформації, яка надходить від першої сигнальної системи, трансформуючи її у поняття, судження, метафоричні образи, вольові мотиваційні настанови тощо.

Формуючись прижиттєво, під впливом соціальних впливів, ВПФ людини змінюють свою психологічну структуру і, відповідно, мозкову організацію. Цей механізм формування ВПФ тісно пов'язаний з функціональною латералізацією головного мозку. Наприклад, мовні ділянки у дитини спочатку твердо ще не фіксовані і починають розвиватися одночасно в обох півкулях, причому, якщо в ранньому дитинстві якийсь із центрів мови ушкоджується, він компенсується формуванням функціонального

аналога в іншій частині кори. Однак у ході природного розвитку дитини мовні функціональні центри як би мігрують з правої півкулі в ліву, а місця їх первинної дислокації набувають іншого функціонального значення.

Назагал, у процесі розвитку ділянки кори лівої півкулі мозку беруть на себе функції мови і логічного мислення, а правої — управління координацією руху, орієнтування у просторі (аналізу геометричних зв'язків об'єктів), емоцій та інтуїтивного розумін-

ня сенсу того, що відбувається. В корі правої півкулі мозку проводиться обробка первинної сенсорної інформації, породжуються образні уявлення об'єктів, які у внутрішній моделі світу людини заміщають об'єкти зовнішньої реальності. Первинні образи можуть бути потім перетворені лівою півкулею в символи, а їх відношення при подальшій формалізації — в логічні конструкції (судження). Ці конструкції частково можуть бути знову наочно представлені в правій півкулі, і т.д.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке блочно-модульна функціональна організація ЦНС?
2. Що таке теорія системної динамічної локалізації ВПФ?
3. Опишіть вертикальну і горизонтальну морфофункціональну організацію ВПФ.
4. Які три відділи аналізаторів (за І. П. Павловим), що беруть участь у реалізації ВПФ, ви знаєте?
5. Що таке перша і друга сигнальні системи ЦНС?

3.2. Окремі психічні процеси психічної діяльності (вищі психічні функції)

3.2.1. Відчуття

Відчуття — це психічний процес відображення мозком людини предметів (чи їх окремих властивостей) та явищ реального світу, котрі безпосередньо діють як подразники на органи чуття людини. Це базисний елемент усіх інших форм психічної діяльності, бо усвідомлене розуміння дії будь-яких подразників є первинною формою пізнання. На основі цих елементарних

Г. Я. Пилягіна

психічних процесів будуються складніші: сприйняття, уявлення, пам'ять, мислення, бо так чи інакше вони пов'язані з відчуттями. Але відчуття може бути також процесом підсвідомого сприймання предметів та явищ зовнішнього чи внутрішнього середовища.

З фізіологічної точки зору для виникнення відчуття необхідно, щоб подразник (реальний об'єкт) вплинув